

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
АН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МАСНЕНКО Віталій Васильович

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОЗИЦІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
УКРАЇНИ в 1921-1928 рр.

07.00.02 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ - 1993

Робота виконана на кафедрі історії України Київського
магістичного інституту іноземних мов

- Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор КУРИЛО В.М.
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор ПАНЧУК М.І.
- кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
КАСЬЯНОВ Г.В.
- Провідна установа - Запорізький державний університет

Захист відбудеться "25" серпня 1993 року о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.3І.0І по захисту
дисертацій в Інституті історії України АН України за адресою:
252001, Київ-1, вул. М. Грушевського 4, Інститут історії України
АН України.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
історії України АН України

Автореферат розісланий "13" гравня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

ПАНЧУК В.А.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБИ

Актуальність теми дослідження. Суспільно-політична позиція інтелігенції достатньо адекватно віддзеркалює загальні процеси розвитку суспільства, стан його суспільно-економічної, політичної, культурної й духовної сфери, рівень відкритості і півілізованості. Особливу зацікавленість ця проблема має для такого складного і суперечливого періоду, який переживала Україна у 20-х роках ХХ ст.

Певні поступки з боку правлячого більшовицького режиму у вигляді непу і реалістичнішої національної політики породжували у частини інтелігенції надії на можливість активної участі в справі національного відродження України, її господарчої та культурної розбудови. Але перманентне посилення тоталітарного ладу все більше ставало перешкодою не лише громадській, а й професійній діяльності інтелігенції. З такої точки зору дослідження участі інтелігенції в суспільному житті має велике значення для об'єктивного висвітлення історії України в означений період.

Політична позиція й соціально-психологічний стан різних груп спеціалістів характеризувалися різноманітністю й неоднозначністю. Процес еволюції поглядів інтелігенції дозволяє окреслити низку закономірностей загальносоціологічного гатунку. Таких, як взаємовідносини влади та інтелігенції в суспільній сфері, проблеми спадковості різних генерацій інтелігенції та її соціальної мобільності: формування й домінування нових груп спеціалістів.

Питання суспільної активності інтелігенції особливо актуальність мають в сучасних умовах становлення незалежної демократичної української держави. Пріоритет загальнолюдських цінностей перед класовими, принципи громадянського суспільства й ринкової економіки, що стоять на порядку дня, були в багатьох відношеннях усвідомлені передовими представниками інтелігенції України вже в 20-ті роки.

Важливим є і досвід, набутий на окремих ділянках суспільного життя. Так, політика українізації й участь в її здійсненні інтелігенції може прислужитися справі сучасного національного відродження. Крах прорадянських ілюзій "зміновіхівців" ще раз доводить об'єктивну необхідність політичного плюралізму й багатопартійності.

Виходячи з вищезазначеного, обрана для дослідження тема має наукове, загальногуманітарне і, в певній мірі, політичне значення, чим і обумовлюється її актуальність.

Предметом дисертаційного дослідження є суспільно-політичні позиції інтелігенції України, які визначаються шляхом аналізу громадянської реакції на найважливіші проблеми суспільства: національно-державне й культурне будівництво, ставлення до існуючої влади та перспектив подальшого економічного розвитку. При цьому враховувався різний ступінь можливого впливу інтелігенції на перебіг означених процесів.

При аналізі громадської позиції інтелігенції також розглядалися її політичні погляди й соціально-психологічний стан, їх еволюція в умовах радянської дійсності. Для дослідження виділяються ті професійні групи інтелігенції, які, на нашу думку, спричиняли найбільший вплив на суспільно-політичне життя України: науковці, особливо їх гуманітарна частина, викладачі вузів, вчителство й літературні кола.

Говорячи про ідейно-політичні погляди інтелігенції у 20-ті роки, неприпустимо характеризувати їх як "буржуазні" чи "дрібнобуржуазні" /стерестип офіційних документів компартії продубльований радянською історіографією/. Заради створення об'єктивної картини враховувався широкий спектр традицій української суспільно-політичної думки й та обставина, що в умовах радянського тоталітаризму відбулося нівелювання цих напрямів, яке призвело до домінування офіційної комуністичної ідеології.

Хронологічні рамки роботи: 1921 - 1928 рр. В означений період політичні позиції інтелігенції мали своєрідні риси, зумовлені історичним розвитком країни. Відбувалося певне піднесення громадської активності спеціалістів, які намагалися використати всі можливості для участі у вирішенні нагальних проблем суспільного життя. Після фальсифікованої "Шахтинської справи" /травень - червень 1928 р./ розпочався новий період існування інтелігенції, коли в умовах масових репресій з боку правлячих структур її самостійна громадська роль була повністю виключена і зведена до виконання т.зв. "громадських навантажень".

Територіальні рамки дисертації включають землі України в кордонах тодішньої Української СРР, без західного регіону і Криму.

Стан наукової розробки теми. Вивченню різних аспектів феномену інтелігенції України в період після громадянської війни присвячена значна кількість досліджень як в межах колишнього Союзу, так і власне українських. Але панування у вітчизняній історичній науці радянського періоду догматичної заідеологізованої методологічної

традиції привело до майже повного ігнорування процесів внутрішнього розвитку інтелігенції як особливої соціальної групи. Тим більш проблематичним був розгляд її незалежної суспільно-політичної позиції. Все ж таки певна робота по вивченню теми була проведена.

Вітчизняну історіографію з теми можна умовно поділити на декілька етапів: перший, - 20-ті роки; другий, - 30-ті - середина 50-х рр.; третій, - кінець 50-х - середина 80-х рр. На межі 80-х - 90-х років почав формуватися новий історіографічний етап вивчення інтелігенції, який принципово відрізняється від попередніх як постановкою проблем, так і їх об'єктивним розглядом.

У 20-ті роки спостерігається повна відсутність праць професійних істориків. Питаннями, пов'язаними з роллю інтелігенції і політикою компартії щодо неї, займалися партійно-державні діячі та публіцисти: Г.Ф.Гринько, Я.П.Ряппо, М.О.Скрипник, Е.Й.Квірінг, В.П.Затонський та ін. Досить виважену оцінку позицій української інтелігенції і процесу її політичного розшарування знаходимо в книзі А.Козаченка, присвяченій історії української культури¹. Проте дійсна позиція спеціалістів в ці роки розглядалася крізь призму політичних завдань диктатури пролетаріату і тому набула значного викривлення.

У 30-ті - першій половині 50-х років історія інтелігенції майже не вивчалася. Культивоване сталінським режимом негативне підозріле ставлення до спеціалістів і загальна догматизація історичної науки призвели до написання маси пропагандистських опусів, які громили "контрреволюційну" діяльність інтелігентів і не мали аж ніякого наукового значення. Певним винятком було дослідження А.Є.Бейліна², в якому показані зміни, що відбулися у складі інтелігенції за роки радянської влади. Хоча проблеми саме політичної позиції спеціалістів у цій праці не висвітлені.

З другої половини 50-х років значно активізувалось вивчення ролі інтелігенції в історії суспільства.

¹ Козаченко А. Українська культура, її минулина і сучасність. - Харків, 1931.

² Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост. - М., 1936.

В ряді робіт, присвячених проблемам культурної революції, порушуються окремі аспекти участі в ній інтелігенції¹. В усіх монографіях цього періоду окрім ідеологічних стереотипів автори часто припускаються і суто посятійних неточностей, отстоюючи професійну діяльність інтелігенції з переходом її на бік радянської влади.

В 60-70-ті роки пріоритетні позиції в дослідженні історії інтелігенції зайняли московські та лєнінградські вчені, які розглядали дану проблему в рамках колишнього Союзу. В ряді узагальнюючих робіт² були сформульовані досить стійкі методологічні принципи, що стали своєрідним канонем для наступних радянських дослідників.

Ці методологічні підходи були покладені в основу роботи і українських істориків. Українська інтелігенція розглядалася ними лише як "національний загін" загальносоюзної "армії спеціалістів", чим створювалася реальна загроза ігнорування особливостей її формування, історичних традицій, політичної позиції і форми суспільної активності.

Характерні риси стать дослідження різних професійних груп спеціалістів. Особливо інтенсивно вивчалась інженерно-технічна інтелігенція, найтісніше пов'язана із здійсненням економічної політики правлячого режиму. Різним аспектам цієї проблеми зокрема присвячені кандидатські дисертації В.П.Литвинової та Н.А.Рижової.

В роботах С.К.Гутянського, Г.І.Ясницького, М.С.Гриценко в певній мірі аналізується становище вчительських кадрів, їх ставлення до радянської влади і її політики. Суспільна діяльність студентства в контексті впливу на нього КП/б/У знайшла відображення в монографії М.А.Бистрова.

Проте не всі професійні групи інтелігенції стали в рівній мірі об'єктом дослідження українських істориків. Досить слабо висвітлена суспільна позиція наукової інтелігенції. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлюються лише в монографії Л.В.Іванової "Формирование советской научной интеллигенции /1917 - 1927 гг./" і

¹ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 - 1925 рр. - К., 1963; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. - К., 1962; Бідоперківський В.Я. Комуністична партія - організатор культурної революції на Україні /1926 - 1937/. - Харків, 1985.

² Советская интеллигенция: История формирования и роста /1917 - 1965 гг./ - М., 1968; Советская интеллигенция: Краткий очерк истории /1917 - 1975 гг./ - Л., 1977; Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. - М., 1963.

статті В.Н.Шейко, яка розглядає культурно-освітню роботу наукових кадрів. Громадська діяльність творчої інтелігенції України ще не знайшла свого наукового дослідження.

Помітним явищем була монографія Л.І.Ткачової¹. В ній на базі великого документального матеріалу розглядається еволюція політичної орієнтації різних груп спеціалістів, простежуються певні форми їх громадської діяльності. Хоча автор розглядає інтелігенцію лише як об'єкт впливу правлячих структур, позбавлений будь-яких проявів внутрішньої динаміки. Відповідно і спінки суспільної позиції спеціалістів даються згідно з їх "відданістю" соціалістичним ідеалам. Таким чином складні процеси, що відбувалися в інтелігентських колах, штучно вмонтовувалися в т.зв. "закономірний" хід побудови соціалізму.

Заслужовує на увагу й колективна монографія "Интеллигенция Советской Украины /некоторые вопросы историографии и методология исследования/" - К., 1988, яка підсумовувала даний історіографічний етап. В ній міститься цікавий матеріал з аналізу вітчизняної історичної літератури радянського періоду з проблем інтелігенції. Стосовно ж методології тут переважали догматичні стереотипи, які ставали на перешкоді науковому підходу до виявлення істини.

Новий етап дослідження історії інтелігенції розпочався на межі 80-90-х років. Він викликаний загальним оновленням вітчизняної історичної науки. Елементи новизни виявилися у зверненні дослідників до раніше заборонених сюжетів і діячів. Так, Г.Касьянов в ряді статей аналізує вплив репресивної політики компартії на становлення інтелігенції. Окремі аспекти ролі української інтелігенції в справі національного відродження 20-х років досліджуються у статтях Н.Горбача, В.С.Лозицького, Я.Р.Дашкевича, В.А.Чеховича, присвячених проблемам українізації. Участь західно-української інтелігенції в суспільному житті УСРР розглядають О.С.Рубльов та Д.А.Черченко.

Слід відзначити перші спроби створення на базі нового підходу узагальнюючих робіт з історії інтелігенції України в 20-ті рр. В цьому плані виділяються монографії Даниленка В.М., Кульчицько-

¹ Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. - К., 1985.

го С.В., Касьянова Г.В.¹, в яких пересмислюється ставлення до спеціалістів, що склалося в суспільстві, переконливо доводиться, що політика сталінського керівництва привела до дегуманізації і денационалізації української культури та інтелігенції. Важливим моментом є спроба аналізу суспільно-політичних позицій спеціалістів.

Таким чином вітчизняна історіографія має значну кількість праць з різноманітних проблем феномену інтелігенції України 20-х років. Проте її роль в суспільному житті, еволюція політичних позицій і до теперішнього часу не здобула цілісного дослідження. Ці обставини зумовили звертання автора до даної теми, визначили мету, завдання і наукову новизну дисертаційної роботи.

Мета й основні завдання дослідження. Виходячи з вищевказаного, автор вважає за основну мету - проаналізувати й узагальнити наявний і вперше виявлений матеріал, що дозволить зробити відповідні висновки стосовно суспільно-політичних позицій інтелігенції.

Здійснення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити основні фактори, які визначали суспільну активність інтелігенції в означений період;
- проаналізувати співвідношення "правлячої структури - інтелігенція";
- визначити місце і роль української інтелігенції в справі національного відродження, її ставлення до офіційної політики українізації;
- простежити особливості "зміновіхівської" течії у середовищі української інтелігенції, звернувши увагу на основні принципи її ідеології;
- висвітлити позиції інтелігенції з перспектив соціально-економічного і культурного будівництва, виявивши її взаємозв'язок з т.зв. українським націонал-комунізмом;
- дослідити прояви суспільної активності різних професійних груп інтелігенції, розглянути еволюцію їх політичної позиції і соціально-психологічного стану.

¹ Касьянов Г.В., Даниленко В.М., Сталінізм і українська інтелігенція /20-30-ті роки/. - К., 1991; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: Соціальний портрет та історична доля. - К.; Едмонтон, 1992.

Наукова новизна дослідження. Те нове, що, на думку автора, вноситься на захист, полягає ось у чому:

- в роботі зроблена спроба дати комплексне дослідження суспільно-політичної позиції інтелігенції України як самостійної соціальної групи в умовах посилення тоталітарного режиму;
- піддані детальному аналізу раніше малодосліджувані явища: "зміновіхівська" течія в українському середовищі, ставлення інтелігенції до політики українізації, прояви незалежної суспільної думки, взаємовідносини офіційної і неофіційної ідеології у сприйнятті окремих професійних груп спеціалістів;
- вводиться в науковий обіг ряд нових документальних матеріалів, виявлених у вітчизняних архівах, які характеризують участь інтелігенції в суспільному житті.

Все це дозволило більш повно з'ясувати складний процес політичної диференціації інтелігенції, неоднозначну оцінку нею курсу, здійснюваного радянською владою.

Теоретичними й методологічними принципами дисертації є такі положення:

- розуміння інтелігенції як особливого самостійного соціального формування, яке завдяки цілісній системі суспільних відносин здійснює інтелектуальну діяльність і відіграє важливу роль в житті суспільства;
- визнання детермінованого характеру суспільної свідомості і громадської активності, які залежать від соціально-економічних умов, політичного режиму, традицій суспільно-політичної думки, процесу становлення і психології самої інтелігенції;
- використання методу критичного аналізу конкретного документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності та історизму.

Джерельна база дослідження. Специфічність її обумовлена тим, що більшість документальних матеріалів мають опосередкований характер, тобто відображають суб'єктивну оцінку позицій інтелігенції чи партійно-державними структурами, чи представниками громадськості.

До окремої групи джерел відносяться документи органів компартії та радянської влади, в яких порушуються питання взаємовідносин з інтелігенцією. Вони вміщені в різного роду хронологічних і тематичних збірниках, стенографічних звітах з'їздів РКП(б) -

ЕКП/б/, конференцій і з'їздів КП/б/У, з'їздів Рад різних рівнів, періодичних виданнях. Під таким же кутом зору розглядалися праці В.І.Леніна і охарактеризовані вище роботи партійно-державних керівників УСРР. При використанні цієї групи джерел автор враховував їх тенденційну ідейну спрямованість і досить неадекватну оцінку дійсності.

До дослідження активно залучалася публіцистика того періоду. Зокрема, пов'язана з "літературною дискусією" 1925 - 1928 рр. - памфлети М.Хвильового: "Камо грядеши", "Думки проти течії", "Апологети писаризму", "Україна чи Малоросія?", статті і виступи його прихильників та опонентів. Важливу роль у справі виявлення соціально-економічних поглядів інтелігентських кіл має стаття М.Волобуєва¹ і та полеміка, що розгорнулася навколо них.

Стосовно "зміновіхівської" течії проаналізовано публіцистику відомих громадських діячів Д.Бачинського, В.Винниченка, Д.Донцова, М.Шаповала².

Цікавими, але слабо вивченими до теперішнього часу джерелами є матеріали періодичної преси, в яких подається характеристика суспільної позиції різних груп спеціалістів. Проаналізовані публікації, вміщені у "Червоному шляху", "Житті й революції", "Культурі й побуті", "Воплиге", "Гарті", "Шляху освіти", "Науці на Україні" та ін. Значно розширило джерельну базу залучення матеріалів емігрантської періодики: "Літературно-наукового вісника", "Нової громади", "Накануне".

Особливу групу джерел складають матеріали політичних судових процесів над представниками інтелігенції: справа членів ЦК УПСР, Київського обласного центру дії та ін.

В дисертації використані матеріали мемуарно-епістолярного характеру: спогади Н.В.Суровцевої, О.Мартінова, І.Гончара; щоденники М.Драй-Хмари, С.О.Єфремова; листи В.І.Вернадського, М.С.Грушевського. Всі вони дають можливість прослідкувати за еволюцією

¹ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. - 1928. - № 2, 3.

² Бачинський Д. Большевицька революція і українці: Критичні замітки. - Берлін, 1925; Винниченко В. Поворот на Україну. - Львів; Пшібрам, 1926; Донцов Д. Емігрантська "сменовеховщина" // Літературно-науковий вісник. - 1922. - Т. I. XXVI. - Кн. УП. - С. 80-86; Сріблянський М. Від Ш Інтернаціоналу до Ш Риму / "Смена вех". - Прага; Берлін, 1923.

політичних поглядів чільних представників інтелігенції.

До неопублікованих джерел відносяться матеріали, які знайдені в ході опрацювання архівних фондів.

Значний інтерес мають документальні матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України /колишній ЦДАКР України/. Це, перш за все, документи Наркомату освіти /ф. 166/, які свідчать про позиції вчителів, викладачів вузів, письменників. Важливий матеріал міститься в фондах Південного бюро НДРПС /БДРПС/ ф. 2605, профспілки робітників освіти - Робос /ф. 2717/, комісії сприянню вченим /ф. 331/, Наркомату внутрішніх справ /ф. 5/, Наркомату іноземних справ /ф. 4/, особистого фонду Я.П.Рябло /ф. 4805/.

Ряд важливих документів знайдено в Центральному державному історичному архіві України /ЦДАІ України у Києві/ у фонді родини Грушевських /ф. 1235/. Це листування М.С. Грушевського, документи різних політичних і громадських організацій, які дають уявлення про його позиції.

Значний масив документів виявлено у Центральному державному архіві громадських об'єднань України /ЦДАГО України/: фонд 1 - ЦК Компартії України. Документи політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК, пленумів і конференцій дають досить динамічну картину розвитку суспільного життя України, участі в ньому інтелігенції і політики правлячої партії щодо цих процесів.

Подібні документи, які висвітлюють події на місцевому рівні, збереглися в державних архівах Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Київської, Одеської, Полтавської, Харківської областей.

Велика кількість архівних документів вперше вводиться в науковий обіг. Всього дисертантом досліджено 29 фондів десяти державних архівів.

Практичне значення й апробація дисертації. Матеріали і висновки дослідження можуть прислужитися справі об'єктивного з'ясування головних тенденцій розвитку українського суспільства в 20-ті роки. Результати роботи доцільно використати при розробці відповідних навчальних курсів з історії України, спецкурсів з історії суспільно-політичної думки та культури; для продовження дослідження історичного феномену інтелігенції. Також можна застосувати їх для краєзнавчої та інших прикладних видів роботи.

Результати дослідження апробовані в доповідях на конференціях вчених-істориків Київського педінституту іноземних мов, Київського університету, Кіровоградського та Черкаського педінститутів /1989 - 1992 рр./, У1 республіканських суспільно-політичних читаннях /м. Новгород-Сіверський - 1991 р./. Матеріали дисертації широко використовувалися автором у справі популяризації історичних знань в місцевій і республіканській пресі, лекціях і виступах.

Структура дисертації. Дослідження складається із вступу, двох глав та списку використаних джерел і літератури. В її основу покладений проблемно-хронологічний принцип. Глави, відповідно до проблем, що розглядаються, діляться на параграфи.

III. ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтована актуальність теми, обраної для дослідження, визначається його предмет, хронологічні і територіальні рамки, ставиться мета і завдання дисертаційної роботи, характеризуються теоретичні і методологічні принципи, розглядається історіографія проблеми та джерельна база, використана для її дослідження.

Перша глава "Інтелігенція і визначальні проблеми суспільно-політичного життя" присвячена дослідженню позицій спеціалістів України в найактуальніших питаннях розвитку суспільства у 20-ті роки. Відповідно виділяються такі напрямки: ставлення до існуючого політичного режиму, питання національно-культурного і державного будівництва, перспективи соціально-економічного розвитку.

У параграфі першому "Основні фактори, які обумовили суспільну позицію інтелігенції після закінчення громадянської війни" піддається аналізу стан суспільства після поразки визвольних змагань 1917 - 1920 рр., на тлі якого відбувалося визначення політичної орієнтації та формування громадської позиції людей інтелектуальної праці.

Передусім розглядаються матеріальні, правові і моральні умови, в які була поставлена інтелігенція новою радянською владою. Документальні матеріали констатують зниження життєвого рівня спеціалістів після громадянської війни і досить низьку його якість протягом усіх 20-х років. Стан інтелігенції також значно погіршився голодом, який охопив в 1921 р. значну частину України. Типовим явищем було і масове безробіття серед працівників інтелектуальної праці. За офіційними даними у 1925 р. 16,5 % членів проф-

спілок Робос, Медсантруд, Секцій наукових робітників не мали роботи.

Тяжкі матеріальні умови доповнювалися слабким правовим захистом. Широкого розмаху набуло т.зв. "спецеїдство", що проявлялося у моральних і фізичних розправах над фахівцями при згоді і підтримці частини партійно-державного апарату.

На позицію інтелігенції суттєвий вплив мала проблема співвідношення: "правлячі структури - інтелігенція". Саме КП/б/У визначала ідеологічні рамки суспільного життя і обмежувала можливості громадської активності спеціалістів. Слід констатувати, що і доктринальні положення марксизму /погляди Ф.Енгельса, В.Леніна, М.Бухаріна/, і політика правлячої компартії на практиці були спрямовані на вирішення своїх вузькокласових завдань і не орієнтувалися на інтереси інтелігенції. Остання розглядалася ними лише як засіб для розгортання широкомасштабного експерименту по побудові нового суспільства.

Більшість умов були надто несприятливими для громадсько-політичної активності інтелігенції. Однак, навіть при такій реальності вона намагалася займати активну позицію. Причини цього явища слід шукати в соціальній природі інтелігенції, значних традиціях її громадської діяльності та привабливих ідеях національного відродження і соціальної справедливості, закладених в українській революції.

У другому параграфі розглядається проблема "Політика українізації та роль інтелігенції в справі національного відродження". Саме від позитивного вирішення національного питання в основному залежала й політична орієнтація інтелігенції.

Заради збереження свого панування правлячий режим вимушений був перейти до проведення політики коренізації, яка на території УСРР набула вигляду українізації й розвитку національних меншин. Проте ця офіційна політика здійснювалася досить непослідовно. Великої шкоди завдавали великодержавні імперські позиції значної частини державно-партійного апарату, надмірна ідеологізація культурного й духовного життя, систематична боротьба з т.зв. "націоналізмом".

Не дивлячись на це, практичні результати національного будівництва були досить відчутними. Система освіти адебільшого була приведена у відповідність з національним складом населення, укра-

Інська мова поширилася у державних установах, відбулася українізація міського життя. Як показує аналіз документального матеріалу, в цих досягненнях найбільш суттєвий внесок української позапартійної інтелігенції. Активна її участь у національному відродженні була втіленням на практиці тих визвольних ідей, які формувалися багатьма поколіннями української громадськості.

Ставлення інтелігенції до офіційної національної політики на теоретичному рівні виявлялось не таким однозначним. Безперечно різниця в тих мотивах, якими керувалися КП/С/У і більшість демократичної інтелігенції при здійсненні українізації. Інтелігенція, беручи участь в національному відродженні, не переслідувала будь-яких сторонніх політичних цілей. Її діяльність на цьому терені була спрямована на реалізацію загальнолюдських і загальнонаціональних інтересів.

У третьому параграфі аналізується "зміновіхівська" течія в середовищі української інтелігенції. "Зміновіхівство" було складним ідейно-політичним явищем, поширеним як в еміграції, так і в УСРР. Головна його ідея полягала у зміні політичної позиції в бік визнання існуючої влади, припинення будь-якої боротьби з нею в надії на її внутрішнє переродження.

До виникнення "зміновіхівства" спричинилася принципово нова ситуація, що склалася після поразки національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр. Хоча при цьому слід розрізнати зміну політичної позиції, характерну для "зміновіхівців", і відносну сталість їх світоглядних ідейних принципів; тобто вони співробітничали з радянською владою без ідеологічного консенсусу. Звідси надзвичайно широкий спектр ідеологічних поглядів представників цієї течії.

Особливості саме українського різновиду "зміновіхівства" полягали у ставленні до національного питання. Якщо російські інтелігенти міняли "віхи" в надії на відродження радянської владою "єдиної-неподільної" імперії /що в решті-решт і сталося/, то українські - мали надію на відновлення української державності хоча б і в радянській формі. Тому найбільший підйом цієї течії серед українців спостерігаємо, починаючи з 1923 р. - переходу до прокламованої українізації.

Однак політичні й соціально-економічні реалії радянського ладу швидко показали утопічність таких сподівань. Керівні органи

УСРР передусім розцінювали їх як загрозу власній ідеологічній монополії. Подальше посилення тоталітаризму привело до повного краху ілюзій "зміновіхівців".

У четвертому параграфі розглядається позиція інтелігенції з перспектив соціально-економічного та культурного розвитку України. Найбільш розробленою виявилась культурна галузь, як доступніша з ідейно-політичних міркувань. Менше інтелігенція мала можливість займатися економічними й політичними проблемами. Тут погляди більшості її представників обмежувалися підтримкою загально-демократичних і вільноринкових принципів. Хоча й така поміркована позиція викликала крайню стурбованість правлячого режиму і кваліфікувалась ним як "буржуазна" та "контрреволюційна".

Більшість інтелігенції схвально ставилась до непу. Внутрі-партійні дискусії середини 20-х років викликали значне похвалення в інтелігентському середовищі. Висловлювалися сподівання на можливу демократизацію суспільства й неприхильність до опозиції, яку небезпідставно зараховували до великодержавницького табору.

Своєрідним відбиттям економічних поглядів інтелігенції була стаття М.Волобуєва "До проблем української економіки", в якій обстоювалась ідея самостійності господарства України.

Безперечний інтерес має оригінальна концепція розвитку української культури, сформульована М.Хвильовим. Базуючись на циклічній теорії, він з позицій марксистської доктрини намагався визначити місце України у світовому прогресі, зорієнтувати українську культуру на країні досягнення європейської цивілізації, вирвати її з провінційності і рабської психології, культивованої Москвою. Аналіз громадської opinii свідчить про те, що певні кола інтелігенції України поділяли погляди цих представників українського націонал-комунізму.

В цілому інтелігенція висловлювала об'єктивну необхідність вільного й повнокровного розвитку національного організму, орієнтованого в кінцевому рахунку на відновлення української державності.

Друга глава "Суспільна активність різних груп інтелігенції та еволюція їх політичних поглядів" присвячена розгляду проблеми на рівні найактивніших професійних груп спеціалістів: науковців, викладачів вищої школи, вчителів, літературних кіл.

У першому параграфі досліджуються позиції наукової та вузівської інтелігенції, яка в 20-ті роки ще мала досить широкий спектр

ідейно-політичних поглядів. У більшості вихована в дореволюційних умовах, вона притримувалася поміркованих загальнодемократичних позицій. В той час типовим кредо вченого та викладача вузу була підкреслена аполітичність, декларована лояльність до радянської влади і чисто професійна діяльність.

Посилення політизації суспільства проводило до зміни поглядів вчених. Певна частина їх дійсно переходить на офіційні ідейні засади, інші лише декларують про це з конформістських міркувань. Ті, хто продовжував займати незалежні позиції, підпадає під ідейний і моральний тиск, стає об'єктом репресивних дій. Ідейно-політичні моменти стають домінуючими в науковій сфері.

У другому параграфі аналізується суспільна позиція наймасовішої групи інтелігенції – вчителства. В середині 20-х років вчительство в деякій мірі змогло позбутися синдрому політичної недовіри і підозрливості, який посилено нав'язувався компартією у попередній період. Відбувається процес політичної диференціації освітян. Поряд зі збільшенням прихильників соціалістичного лапу чіткіше визначаються групи, які, визнавши де-факто існуючий політичний режим, шукали альтернативні шляхи розвитку. На зміну політичної позиції вчителства вплинула та обставина, що його склад порівняно з дореволюційним оновився на 40–45 %. Це був найбільший показник серед усіх професійних груп. Нове покоління відрізнялося невисокими професійними якістьми, зате у політичному плані було лояльнішим до радянської влади. Однак вести мову про прийняття вчительством наприкінці 20-х років ідей компартії передчасно. Погляди педагогів мали певне розмаїття й не вмішалися в офіційні ідеологічні схеми.

Третій параграф присвячений розгляду суспільно-політичних позицій літературних кіл України.

Більша частина письменників і публіцистів лояльно ставилася до радянської влади. Її політичні противники до того часу вже опинилися в еміграції. Молоде покоління літераторів активно сприйняло революцію, вбачаючи в ній, перш за все, визволення від національного і соціального гноблення. У 20-ті роки процес бурхливого національного розвитку позначився й розквітом літературної творчості. Виникли різноманітні напрями і організації письменників. В умовах радикальних соціальних змін навіть чисто творчі пошуки набували широкого суспільного значення й були помітними явищами

супільно-політичного життя. Зокрема визначну роль відігравали такі організації як "Плуг", "Гарт", "ВАШІТЕ"; журнали "Червоний шлях", "Життя й революція" та ін.

Однак відсутність політичного плюралізму, монопольне становище комуністичної партії значно обмежували громадську активність письменників рамками офіційної ідеології. На перешкоді свободи літературної творчості стає посилення тоталітаризації суспільства, яке знаходило свій вияв у домінуванні казенно-бюрократичного підходу, вульгарно-класових оцінок літературного процесу.

В останньому параграфі аналізується стан інтелігенції наприкінці 20-х років. Зміщення сталінського режиму, повернення до воєнно-комуністичних методів здійснення експерименту по перебудові суспільства позначилося на політичній позиції інтелігенції. На зміну певним надіям на можливість нормальної громадської діяльності прийшла занепокоєність за долю країни й свою власну, що привело до зменшення суспільної активності інтелігенції. В таких умовах вона позбавлялася можливості виконувати своє соціальне покликання. Правлячий режим поставив спеціалістів перед дилемою: чи відмовитися від власних ідеалів і піти шляхом конформізму, чи продовжувати їх сповідувати і стати жертвою репресій.

У висновках дисертації підведені підсумки дослідження, сформульовані деякі практичні рекомендації по подальшому вивченню теми.

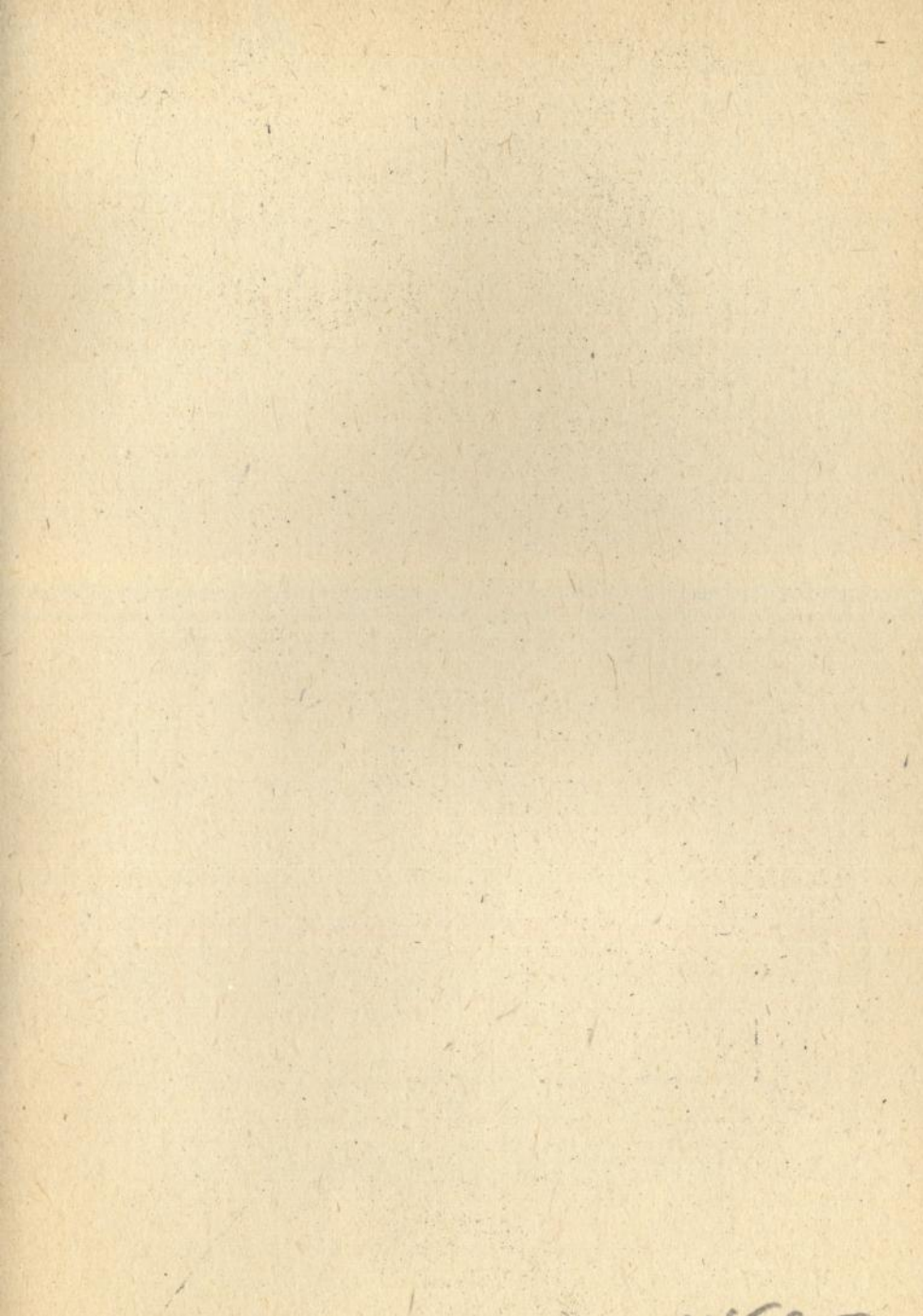
Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що протягом 20-х років інтелігенція відігравала досить вагомую роль у суспільно-політичному житті України, особливо в здійсненні національного відродження і становленні нової української культури. Не дивлячись на посилення ідейно-політичної монополії правлячого режиму, в цей період ще не зупинився розвиток суспільної думки, хоча й був суттєво обмежений рамками офіційної ідеології.

Суспільно-політичні позиції інтелігенції ще відрізнялися багатогатістю, але постійний тиск правлячих структур не давав можливості оформити їх у певні ідеологічні системи. В той же час і офіційна ідеологія не змогла достатньо сильно вкоренитися у свідомості більшості інтелігентів. Звідси неминучим став їх внутрішній психологічний конфлікт із владою, який на межі 20-30-х років вилився у духовну і світоглядну кризу.

Основний зміст дисертації викладений автором у таких публікаціях:

1. Політика коренізації, або деякі аспекти історичного досвіду партії 20-х років у вирішенні національного питання // Черкаська правда. - 1989. - 2 квітня.
2. Взаимоотношение Коммунистической партии и интеллигенции на Украине в 20-е годы /концептуальные подходы к исследованию проблемы/ // Актуальные проблемы перестройки и усовершенствования учебно-воспитательного процесса в педвузе и общеобразовательной школе: Тезисы науч.-практ. конференции. - Кировоград, 1990. - С. 6-8.
3. З питання застосування адміністративних заходів щодо освітньої інтелігенції на Близькоградщині у 1922 році // Міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Кировоград, 1990. - С. 73-75.
4. Деякі аспекти політики КП/б/У з питання становлення освітньої інтелігенції і радянської школи /1921-1925 рр./ //Актуальные вопросы исторической науки: Материалы науч.-практ. конференции молодых историков. - Киев, 1990. - С. 149-158. /У співавтор./
5. Вчительство та становлення радянської школи в першій половині 20-х років // Український історичний журнал. - 1990. - № 12. - С. 100-104. /У співавтор./
6. До питання особливостей "зміновиховства" і "поворотництва" серед української інтелігенції в еміграції у 20-х рр. ХХ ст.// Історичні дослідження: Збірник статей. - Київ, 1991. - С. 33-41.
7. М.С.Грушевський і Український соціологічний інститут // Історія України: дослідження та інтерпретація. Тези УІ республіканських суспільно-політичних читань. - Київ, 1991. - С. 96-99.
8. Нарком Г.Ф.Гринько і проблема національного відродження на початку 20-х років // Пріоритетні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи: Тези наук.-практ. конференції молодих вчених. - Кировоград, 1991. - С. 9-11.
9. Дослідження суспільно-політичних процесів у середовищі української інтелігенції в 1920-х роках // Місце та роль Черкаського педагогічного інституту у розвитку вітчизняної науки, освіти й культури: Тези доповідей. - Черкаси, 1991. - С. 17-18.
10. Трибунал 1923 року в Черкасах // Черкаський край. - 1992. - 15 квітня.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Ав 27.726

Підписано до друку 22.04.93 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0.9 Обл. вид. арк. 1.0
Тираж 100. Зам. 362 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ца Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4